

A SUBTRACCIÓN INTERNACIONAL DE MENORES: UNHA VISIÓN XERAL DOS ASPECTOS CIVÍS E PENAIS

MARTA GALIANO SANTIAGO
Estudiante da Licenciatura en Dereito
Universidade de Santiago de Compostela

Resumo

Este artigo analiza a figura da subtracción internacional de menores dende a perspectiva tanto do Convenio da Haia de 25 de outubro de 1980 como do Regulamento 2201/2003 relativo á competencia, recoñecemento e execución das resolucións xudiciais en materia matrimonial e de responsabilidade parental e tamén se indican os aspectos esenciais da subtracción de menores no dereito penal español

Palabras chave

Subtracción internacional, Convenio da Haia 1980, Regulamento 2201/2003, Lei Orgánica 9/2000 de 10 de decembro.

Abstract

This paper deals with the matter of international subtraction of people under 18, analysing it according to the Convention of La Haya of 25th october 1980 and, as well, from the perspective of 2201/2003 Rules, referring to the competence, admission and ejection of judicial resolutions in the matter of marriage and parental responsibility. Essential aspects of subtraction of people under 18 are also analysed from the perspective of our National Criminal Law

Key words

International subtraction, Convention of La Haya, 2201/2003 Rules, 9/2000 Organic Law

I. SUBTRACCIÓN INTERNACIONAL DE MENORES: ASPECTOS CIVÍS. CONCEPTO

A subtracción internacional de menores, ou desprazamento internacional polos proxenitores, é un fenómeno relativamente frecuente vinculado aos conflitos de civilizacións, aínda que non sempre obedece a tales conflitos.

A miúdo, as decisións adoptadas polos tribunais acerca da custodia dos fillos en supostos de crises matrimoniais tenden a favorecer ao nacional do Estado do foro, e propician que o nacional estranxeiro “secuestre” ao seu fillo, desprazándoo ao seu país de orixe. Noutros casos, trátase dunha simple manobra para eludir unha decisión relativa á custodia do menor por parte do proxenitor prexudicado.

II. CONVENIO DA HAIA DE 25 DE OCTUBRO DE 1980

O interese do menor esixe evitar este tipo de situacións patolóxicas a través de mecanismos de cooperación internacional. Tal é a finalidade do **Convenio da Haia de 25 de Outubro de 1980 sobre aspectos civís da subtracción internacional de menores**, ratificado por España en 1987, e que nos vincula con máis de oitenta Estados. O Convenio non inclúe nas súas disposicións normas de competencia xudicial internacional, nin de Dereito aplicable, nin de recoñecemento, polo que pode concorrer de forma moi limitadas co resto de textos aplicables en materia de protección internacional de menores, malia que o seu artigo 34 especifica a súa prioridade sobre o Convenio da Haia de 1961 e a súa compatibilidade con outros textos, como o Convenio de Luxemburgo; e aínda que o Regulamento 2201/2003 relativo á competencia, o recoñecemento e a execución de resolucións xudiciais en materia matrimonial e de responsabilidade parental prima sobre o Convenio da Haia nas relacións entre os Estados membros, tal e como dispón o artigo 60.1 do citado Convenio, este segue sendo de aplicación no non disposto polo Regulamento, cuxas disposicións neste ámbito tenden máis ben a perfeccionar e completar o réxime do Convenio da Haia.

O Convenio da Haia de 1980 instaura un sistema de cooperación internacional que pretende, tal e como dispón no seu artigo 1, garantir a restitución inmediata dos menores trasladados ou retidos de xeito ilícito en calquera Estado contratante, así como velar por que os dereitos de custodia e de visita vixentes nun dos Estados contratantes se respecten nos demais.

A definición de traslado ou retención ilícito dun menor atópase recollida no artigo 3 do presente Convenio, cando establece que: *“O traslado ou a retención dun menor consideraranse ilícito: a) cando se produciron con infracción dun dereito de custodia atribuído, separada ou conxuntamente, a unha persoa, a unha institución, ou a calquera outro organismo, con arranxo ao Dereito vixente no Estado no que o menor tiña a súa residencia habitual inmediatamente antes do seu traslado ou retención; e b) cando este dereito se exercía de forma efectiva, separada ou conxuntamente, no momento do traslado ou da retención, ou se exerceu de non producirse no devandito traslado ou retención.*

O dereito de custodia mencionado en a) pode resultar, en particular, dunha atribución de pleno dereito, dunha decisión xudicial ou administrativa, ou dun acordo vixente segundo o Dereito do devandito Estado.”

Noutras palabras, enténdese que existe traslado ou retención ilícitos cando o desprazamento ou a retención conculcan un dereito de custodia establecido, de feito ou de Dereito, no Estado en que o menor tiña a súa residencia habitual inmediatamente antes do seu traslado ou retención.

Segundo o Convenio da Haia de 1980 non pode condicionarse ao coñecemento da decisión de custodia, nin á existencia no foro dunha decisión de custodia contraditoria. Incluso o mero feito de que a autoridade xudicial teña coñecemento do traslado ilícito implica que non pode decidir sobre custodia, como cuestión de fondo, ata que se resolva negativamente o procedemento de restitución ou transcorra o prazo razoable para instar a demanda de restitución, tal e como dispón o artigo 16 do citado Convenio.

Polo demais, o Convenio só se aplica respecto de menores de dezaseis anos que teñan a súa residencia habitual nun Estado contratante inmediatamente antes da infracción dos dereitos de custodia ou de visita.

O sistema de cooperación do Convenio materialízase a través das autoridades centrais. A súa responsabilidade consiste, a solicitude de calquera persoa ou organismo ou da propia autoridade central doutro Estado, en adoptar as medidas provisionais para a súa protección, actuar de compoñedores, facilitar información, actuar xudicial ou administrativamente para conseguir a

restitución do menor ou garantir o dereito de visita, proporcionando asistencia xurídica e obtendo a cooperación xudicial.

Ademais, o Convenio introduce obrigacións específicas para as autoridades xudiciais ou administrativas dos Estados parte, encargadas de decidir a restitución do menor ou organizar ou garantir o exercicio efectivo dun dereito de visita. Implicitamente, supón a competencia xudicial dos nosos Tribunais cando o menor se atopa en España, criterio que debe considerarse xeral.

É conveniente destacar que a restitución resulta imperativa se transcorreu menos dun ano desde o traslado ata a iniciación do procedemento. Se transcorreu máis dun ano, a restitución non procede se se demostra que o menor quedou integrado no seu novo medio, tal e como dispón o artigo 12 do Convenio, establecendo que: *“Cando un menor sexa trasladado ou retido ilícitamente no sentido previsto no artigo 3 e, na data da iniciación do procedemento ante a autoridade xudicial ou administrativa do Estado contratante onde se ache o menor, transcorrese un período inferior a un ano desde o momento en que se produciu o traslado ou retención ilícitos, a autoridade competente ordenará a restitución inmediata do menor.*

A autoridade xudicial ou administrativa, aínda no caso de que se iniciaron os procedementos logo da expiración do prazo dun ano a que se fai referencia no parágrafo precedente, ordenará así mesmo a restitución do menor salvo que quede demostrado que o menor quedou integrado no seu novo ambiente.”

Con todo, cabe denegar a restitución se se produce algunha das circunstancias descritas no artigo 13, o cal recolle que: *“Non obstante o disposto no artigo precedente, a autoridade xudicial ou administrativa do Estado requirido non está obrigada a ordenar a restitución do menor si a persoa, institución ou outro organismo que se opón á súa restitución demostra que a persoa, institución ou organismo que se fixo cargo da persoa do menor non exercía de modo efectivo o dereito de custodia no momento en que foi trasladado ou retido ou consentira ou posteriormente aceptado o traslado ou retención; ou existe un grave risco de que a restitución do menor o expoña a un perigo grave físico ou psíquico ou que de calquera outro xeito poña ao menor nunha situación intolerable. A autoridade xudicial ou administrativa poderá, así mesmo, negarse a ordenar a restitución do menor se comproba que o propio menor se opón á restitución, cando o*

menor alcance unha idade e un grado de madurez en que resulte apropiado ter en conta as súas opinións.

Ao examinar as circunstancias a que se fai referencia no presente artigo, as autoridades xudiciais e administrativas terán en conta a información que sobre a situación social do menor proporcione a Autoridade Central ou outra autoridade competente do lugar de residencia habitual do menor.”

A restitución do menor e o restablecemento dos dereitos de custodia protagonizaron a aplicación do Convenio de 1980. Non hai que esquecer, con todo, que o seu artigo 21 trata de garantir os dereitos efectivos de visita. Con carácter xeral, mantívose que neste punto a utilidade do Convenio se limitase a facer efectivo un dereito de visita xa establecido noutro Estado sen que caiba utilizar o artigo 21 como unha base legal para solicitar o establecemento *ex novo* dun dereito de visita. Con todo, esta segunda posibilidade foi defendida nalgúns Estados parte do Convenio e tamén serviu para fundamentar algunhas decisións dos tribunais españois [*Auto Aud. Prov. De Barcelona (sección 12º) de 4 de decembro de 2001 e Sent. Aud. Prov. De Madrid núm 323/2005 de 25 de abril*]

III. REGULAMENTO (CE) 2201/2003 DE 27 DE NOVEMBRO DE 2003

O Regulamento 2201/2003 relativo á competencia, o recoñecemento e a execución de resolucións xudiciais en materia matrimonial e de responsabilidade parental utiliza un concepto de traslado ou retención ilícita similar ao do Convenio da Haia, o cal se atopa recollido no artigo 2 do devandito Regulamento, cando dispón que: *“Aos efectos do presente Regulamento, entenderase por traslado ou retención ilícitos dun menor, o traslado ou retención dun menor cando: a) se produciu con infracción dun dereito de custodia adquirido por resolución xudicial, por ministerio da lei ou por un acordo con efectos xurídicos de conformidade coa lexislación do Estado membro onde o menor tiña a súa residencia habitual inmediatamente antes do seu traslado ou retención, e b) este dereito se exercía, no momento do traslado ou da retención, de forma efectiva, separada ou conxuntamente, ou se exerceu de non producirse no devandito traslado ou retención. Considérase que a custodia é exercida de xeito conxunto cando, en virtude dunha resolución xudicial ou por ministerio da lei, un dos titulares da responsabilidade parental non poida decidir sen o consentimento do outro titular sobre o lugar de residencia do menor”*,

correspondendo aos Dereitos nacionais establecer as condicións en que se adquire un dereito de custodia [*Sent. TXUE (Sala Terceira) de 5 de Outubro de 2010*].

No artigo 11 refírese, concretamente, ao suposto en que o titular dun dereito de custodia solicita nun Estado membro o retorno do menor que foi trasladado ou retido no devandito Estado membro cando inmediatamente antes do seu traslado tiña a súa residencia habitual noutro Estado membro. En tales casos a normativa comunitaria contén importantes limitacións ás regras contidas nos artigos 12 e 13 do Convenio da Haia de 1980.

Concretamente, o artigo 11 nos seus apartados 1 a 5 establece que: *“Os apartados 2 a 8 serán de aplicación cando unha persoa, institución ou organismo que teña o dereito de custodia solicite ás autoridades competentes dun Estado membro que se dite unha resolución con arranxo ao Convenio da Haia de 25 de outubro de 1980 sobre os aspectos civís da subtracción internacional de menores, con obxecto de conseguir a restitución dun menor que fose trasladado ou retido de forma ilícita nun Estado membro distinto do Estado membro no que o menor tiña a súa residencia habitual inmediatamente antes do seu traslado ou retención ilícitos.*

En caso de aplicarse os artigos 12 e 13 do Convenio da Haia de 1980, velarase por que se dea ao menor a posibilidade de audiencia durante o proceso, a menos que isto non se considere conveniente tendo en conta da súa idade ou grado de madurez. O órgano xurisdiccional ante o que se interpoña a demanda de restitución dun menor contemplada no apartado 1 actuará con urxencia no marco do proceso no que se substancie a demanda, utilizando os procedementos máis expeditivos que prevexa a lexislación nacional.

Sen prexuízo do parágrafo primeiro, e salvo que existan circunstancias excepcionais que o fagan imposible, o órgano xurisdiccional ditará a súa resolución como máximo seis semanas logo da interposición da demanda.

Os órganos xurisdicionais non poderán denegar a restitución dun menor baseándose no disposto na letra b) do artigo 13 do Convenio da Haia de 1980 se se demostra que se adoptaron medidas adecuadas para garantir a protección do menor tralo súa restitución.

Os órganos xurisdicionais non poderán denegar a restitución dun menor sen que se de a posibilidade de audiencia á persoa que solicitou a súa restitución.”

As normas do citado Regulamento prevalecerán sobre as respectivas normas do Convenio da Haia.

Ademais, no caso de que un órgano xurisdiccional ditase unha resolución de non restitución con arranxo ao artigo 13 do Convenio da Haia de 1980, transmitirá de inmediato ao órgano xurisdiccional competente ou á autoridade central do Estado membro no que o menor tiña a súa residencia habitual inmediatamente antes do seu traslado ou retención ilícitos, ben directamente ou ben por conduto da súa autoridade central, copia da resolución xudicial de non restitución e dos documentos pertinentes, en particular a acta da vista, de conformidade co previsto na lexislación nacional. O órgano xurisdiccional deberá recibir tódolos documentos mencionados no prazo dun mes a partir da data da resolución de non restitución, circunstancia que os nosos Tribunais teñen en conta nalgúns casos [*Sent. Aud. Prov. de Granada (sección 3ª) núm. 100/2006 de 16 de xuño*] e non noutros [*Sent. Aud. Prov. de Málaga (sección 6ª) núm. 463/2007 de 11 de setembro*].

Salvo que algunha das partes presente xa unha demanda ante os órganos xurisdiccionais do Estado membro no que o menor tiña a súa residencia habitual inmediatamente antes do seu traslado ou retención ilícitos, o órgano xurisdiccional ou a autoridade central que reciba a información mencionada no apartado 6 deberá notificala ás partes e invitalas a presentar as súas reclamacións ante o órgano xurisdiccional, de conformidade co previsto na lexislación nacional, nun prazo de tres meses a partir da data da notificación, a fin de que o órgano xurisdiccional examine a cuestión de custodia do menor.

Sen prexuízo das normas de competencia establecidas no presente Regulamento, no caso de que o órgano xurisdiccional non recibise reclamación ningunha no prazo previsto, declarará arquivado o asunto. Esta circunstancia, unida ao xogo das regras de competencia, pretende conferir seguridade xurídica á situación do menor.

No entanto, independentemente da resolución de non restitución no foro amparada no artigo 13 do Convenio da Haia de 1980, calquera decisión que ordene a restitución do menor ditada con posterioridade por calquera tribunal competente será executiva sen necesidade de recoñecemento, conforme ás disposicións do propio Regulamento. Non é preciso que a decisión

que ordene a restitución do menor se enmarque, se trate ou estea precedida dunha resolución definitiva ao dereito de custodia do menor [Sent. TXUE (Sala Terceira) de 1 de xullo de 2010].

III. CONVENIO DE LUXEMBURGO DE 20 DE MAIO DE 1980

O Convenio de Luxemburgo de 1980 relativo ao recoñecemento e execución de resolucións en materia de custodia de menores, así como ao recoñecemento de dita custodia, en vigor en España desde 1984, ten por obxecto específico o recoñecemento de decisións de custodia de menores de dezaseis anos sen dereito a fixar a súa residencia, nos supostos de traslado ilícito, constituíndo unha alternativa ao Convenio da Haia de 1980.

O Convenio presenta a particularidade de establecer un sistema de cooperación entre autoridades centrais en orde, por exemplo, á transmisión mutua de información, á localización do menor, á adopción de medidas provisionais ou á efectiva execución da decisión que conceda o *exequátur*. O procedemento de recoñecemento non resulta especificamente regulado no Convenio, que se remite aos dereitos internos, e xa que logo, en España ao procedemento de *exequátur*, salvo que resulte aplicable o procedemento previsto nos artigos 1901 e seguintes da Lei de Axuizamento Civil, con algunhas modificacións relativas aos documentos necesarios na solicitude e á eventual necesidade de escoitar ao menor e realizar as indagacións oportunas. A peculiaridade deste Convenio estriba no complexo réxime de condicións de recoñecemento das decisións de custodia ditadas nun Estado parte que varían segundo as circunstancias do suposto.

O primeiro deles refírese ao traslado ilícito contrario a unha decisión ou situación legal de custodia, cando no momento de ditarse esta ou de producirse o traslado, ambos proxenitores e o menor tiñan a nacionalidade do Estado de orixe e o menor residía habitualmente no devandito Estado, e, ademais, se cursara a solicitude de restitución a unha autoridade central nun prazo inferior a seis meses desde o traslado. Neste caso, deberá procederse á restitución inmediata do menor. Se a lei do Estado requirido esixe a intervención dunha autoridade xudicial para ese efecto, o recoñecemento da solicitude é incondicional.

A segunda hipótese refírese ás peticións cursadas no prazo de seis meses desde o traslado ilícito, sen que concorran as circunstancias sinaladas no primeiro suposto. En tal caso, o artigo 9 deste Convenio establece unha serie de condicións de recoñecemento relativas ás garantías

procesuais, competencia xudicial internacional do Tribunal de orixe, inconciliabilidade cunha decisión do Estado requirido, sen que caiba ningunha revisión en canto ao fondo.

Finalmente, o terceiro suposto, para os restantes casos, permite engadir novas condicións relativas á orde pública, a firmeza da decisión, litispendencia e inconciliabilidade e, sobre todo, a incidencia do transcurso do tempo que redunde nun cambio de circunstancias que aconselle, en interese do menor, negar eficacia á decisión de custodia de que se trate.

Mutatis mutandi, e coas correccións sinaladas no artigo 11 do Convenio de Luxemburgo de 1980, estas disposicións resultan aplicables así mesmo ao recoñecemento dos pronunciamentos sobre o dereito de visita.

IV. SUBTRACCIÓN INTERNACIONAL DE MENORES E NORMAS DE PRODUCCIÓN INTERNA

A aplicación por España do Convenio da Haia foi pouco afortunada nos seus inicios. A miúdo foi utilizado coma un mero instrumento de asistencia xudicial internacional, chegando ata o punto de instrumentalizar a súa aplicación a través do *exequátur* [Autos do TS de 24 de abril, 11 de maio, 15 de xuño, 16 de xuño, 19 de xuño, 25 de xullo, 14 de decembro de 1989], de ningún xeito necesario para o seu funcionamento. De feito, a Comisión Especial sobre o funcionamento do Convenio reprochou a España, en 1989, a virtual inaplicación do texto convencional. A súa aplicación, así como a doutros textos convencionais que regulan o retorno de menores en caso de subtracción internacional, mellorou de forma considerable unha vez que o lexislador español, por mandato da disposición final decimo novena da L.O. de Protección do Menor, articulou un procedemento específico de xurisdición voluntaria contido nos artigos 1901 a 1918 da Lei de Axuizamento Civil. Trátase dun procedemento especial que rexe, exclusivamente, en desenvolvemento dos convenios internacionais sobre secuestro internacional de menores, atribuíndo competencia aos Xuíces de Primeira Instancia en cuxa demarcación se ache o menor, e esixindo a intervención do Ministerio Fiscal. O procedemento articúlase de forma que garante un desenvolvemento rápido de seis semanas, aínda que coas cautelas requiridas polos propios principios convencionais achega lexitimación, consentimentos necesarios, audiencia do menor, obtención de informes, etc. O auto do Xuíz só pode recorrerse en apelación nun só efecto, debendo resolverse no prazo improrrogable de vinte días.

No marco bilateral, o Convenio entre España e Marrocos de 30 de maio de 1997, sobre asistencia xudicial, recoñecemento e execución de resolucións en materia de dereito de custodia e dereito de visita e devolución de menores, contén nas súas dous primeiros capítulos unha regulación específica sobre o secuestro internacional de menores.

Cabe agregar para rematar, que en defecto de réxime convencional, o secuestro internacional de menores resolverase a partir das regras do réxime autónomo, singularmente a través dos mecanismos de recoñecemento e execución de decisións xudiciais en materia de custodia.

V. ASPECTOS PENAIS DA SUBTRACCIÓN INTERNACIONAL DE MENORES

Polo que se refire aos aspectos penais da subtracción internacional de menores, debe terse en conta, en todo caso, a incidencia da Lei Orgánica 9/2000, de 10 de decembro, sobre subtracción de menores, que introduciu no noso Código Penal o artigo 225 bis. Nel, baixo a rúbrica “Da subtracción de menores”, tipifícanse a partir dun tipo básico contido no apartado 1, diversos supostos dunha modalidade delituosa que non quedaba plenamente regulada no Código penal.

Trátase dun delito de desobediencia á decisión xudicial respecto de custodia e garda dos fillos menores en caso de separación ou divorcio das súas proxenitores. O feito deuse con bastante frecuencia, sobre todo, nos casos de ruptura entre membros da parella de diferente nacionalidade e ata concepción cultural oposta. Moitas veces un dos proxenitores quere levar os fillos en común a outro lugar ou ata a outro país, subtraéndoo ou impedindo calquera relación co outro proxenitor que ten custódia concedida xudicialmente. Pero igual pode suceder ata entre parellas con residencias próximas.

No ámbito dos posibles suxeitos activos esténdese tamén no apartado 5 “aos ascendentes do menor e aos parentes do proxenitor ata o segundo grado de consanguinidade ou afinidade.”

Un elemento importante no tipo básico que se regula no apartado 1 do artigo 225 bis é que o proxenitor que subtrae ao menor o faga “*sen causa xustificada*.” Non se trata, pois, só dunha desobediencia puramente formal á decisión xudicial, senón que desde o primeiro momento exclúense do tipo as situacións nas que dita subtracción poida estar xustificada porque o

proxenitor ou a persoa ou institución á que estivese confiado o menor ou que teña concedida a custodia abandone ao menor, o maltrate, non cumpra coas obrigacións legais de alimentos, educación, etc. O consentimento exclúe naturalmente tamén a tipicidade da conduta.

No apartado 2 defínese a subtracción como: “1º O traslado dun menor do seu lugar de residencia sen consentimento do proxenitor con quen conviva habitualmente ou das persoas ou institucións ás cales estivese confiada a súa garda ou custodia. 2º A retención dun menor incumprindo gravemente o deber establecido por resolución xudicial ou administrativa.”

A primeira modalidade non esixe necesariamente unha decisión xudicial previa sobre a quen corresponde custodia do fillo; o delito pódese cometer tamén cando se traslada o menor “sen consentimento do proxenitor con quen conviva habitualmente”. A segunda modalidade fai referencia a supostos nos que o proxenitor ten dereito a ter un certo tempo ao seu fillo, é dicir, dereito de visita, pero retéñeno máis aló do tempo previsto, e aquí si son decisivos os termos nos que estea redactada a correspondente decisión xudicial ou administrativa.

A pena prevista no tipo básico é a de prisión de dous a catro anos e inhabilitación especial para o exercicio da patria potestade por tempo de catro a dez anos. No entanto, o artigo 622, tamén reformado pola LO 9/2002, castiga como falta, con multa dun a dous meses, “aos pais que sen chegar a incorrer en delito contra as relacións familiares ou, no seu caso, de desobediencia infrinxisen o réxime de custodia dos seus fillos menores establecido pola autoridade xudicial ou administrativa.”

No apartado 3, imponse a pena sinalada no apartado 1 na súa metade superior “cando o menor sexa trasladado fóra de España ou fose esixida algunha condición para a súa restitución.” [cfr. Convenios de Háxaa e de Luxemburgo de 1980, e TORRES FERNANDEZ, 2003].

En último lugar, no apartado 4 establécese unha escusa absolutoria “cando o subtraínte comunique o lugar de estancia ao outro proxenitor ou a quen corresponda legalmente o seu coidado dentro das vinte e catro horas seguintes á subtracción co compromiso de devolución inmediata que efectivamente leve a cabo, ou a ausencia non fose superior a devandito prazo de vinte e catro horas.” No parágrafo segundo deste apartado establécese unha pena atenuada de prisión de seis meses a dous anos “se a restitución fíxela, sen a comunicación a que se refire o

parágrafo anterior, dentro dos quince días seguintes á subtracción.” Estes prazos computaranse desde a data da denuncia da subtracción.

Finalmente, a nova normativa atribúe ás autoridades españolas a posibilidade de adoptar unha serie de medidas cautelares administrativas ou xudiciais para previr o risco de subtracción do menor, tal e como se dispón no artigos 103.1ª e 158.3º do Código civil, tales como condicionar o cambio de domicilio ou a saída do territorio nacional á previa autorización xudicial, retirar o pasaporte ao menor ou prohibir a súa expedición. En conclusión, a existencia dun ilícito penal pode resultar particularmente efectiva para obter o retorno do menor cando non resultan operativos os mecanismos convencionais.

VI. BIBLIOGRAFÍA

M.D.Adam Muñoz " Regulación autónoma del procedimiento relativo a la devolución de menores trasladados ilícitamente", Subtracción internacional de menores e adopción internacional de menores y adopción internacional, Madrid, Colex, 2004, pp.51-72.

M.D. Adam Muñoz e S.García Caño: "Subtracción internacional de menores e adopción internacional, Madrid, Colex, 2004, pp.81-88;

S. Alvarez González: "Secuestro internacional de menores e Cooperación internacional: a posición española ante o problema: Poder Judicial, núm 4, 1986, pp. 9-32.

A.L. Calvo Caravaca e J. Carrascosa González: "Problemas de secuestro internacional de menores", A.C, núm. 21, 1998. pp.481-527.

C. Lasarte Álvarez: "A Convención da Conferencia da Haia sobre os aspectos civís do secuestro internacional de nenos", B.I.M.J., núm.1301, pp. 4-19.

Tomás S.Vives Antón, Enrique Orts Berenguer, Juan Carlos Carbonell Mateu, José Luis González Cussac e Carlos Martínez Pérez: " Derecho Penal Especial: Parte especial", Valencia, Tirant lo blanch, 2010, pp. 351.

Francisco Muñoz Conde: " Derecho Penal: Parte Especial", Valencia. Tirant lo blanch, 2010, pp.336-338.